

Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект

Марина Стрільчук, Дніпровський національний університет ім. О. Гончара

Стаття присвячена огляду наукового вивчення проблеми єврейського опору під час Голокосту в Україні. Проаналізовано українську та зарубіжну історіографію з даної проблематики. Окрему увагу приділено радянській історіографії теми. Виокремлено основні етапи дослідження теми. Простежено суспільно-політичні чинники, які вплинули на вивчення історії єврейського спротиву під час Голокосту. Констатується, що активне освоєння проблеми Голокосту в Україні пов'язано з проголошенням незалежності. Центром вивчення Голокосту за кордоном став національний меморіал Яд Вашем в Ізраїлі. Встановлено, що у вивченні проблем опору євреїв нацистській політиці винищення переважають малі наукові формати (статті, виступи на конференціях). Основними проблемами, які опинилися в центрі уваги сучасних дослідників, стали форми та методи опору і виявлення регіональних особливостей. Накопичений і введений до обігу за останні три десятиліття значний архівний матеріал, формування бази усних свідчень створюють передумови для монографічного осмислення проблеми єврейського опору в Україні, підпільній діяльності євреїв у гетто й таборах. Серед недостатньо вивчених залишаються питання духовного, індивідуального спротиву євреїв політиці Голокосту, стратегій міжнаціональної допомоги та форм солідарності у спротиві нацистській політиці.

Ключові слова: Голокост, євреї, опір, історіографія, історія України.

Jewish Resistance during the Holocaust in Ukraine: the historiographical aspect

Marina Strilchuk, Oles Honchar Dnipro National University

The article is devoted to a review of the scientific study of the problem of Jewish resistance during the Holocaust in Ukraine. Ukrainian and foreign historiography on this issue is analyzed. Special attention is paid to the Soviet historiography of the topic. It is noted that the problem of Jewish resistance is considered by scholars not only in the context of the Holocaust history but also as an integral part of the general resistance movement against Nazism and the occupation regime during the Second World War. It was found that the emergence of a particular Jewish Resistance was influenced by both the historical separation of the Jewish communities from the neighboring ethnic groups and the one that provided for the strict isolation of the Jews from the other population. The main stages of the study of the topic are highlighted. Socio-political factors that influenced the study of the history of Jewish resistance during the Holocaust are traced. It is stated that active development of the Holocaust in Ukraine is connected with the proclamation of independence. The center of Holocaust study abroad has become the national Yad Vashem Memorial in Israel. It has been established that in the study of Jewish resistance to Nazi policy, extermination is dominated by small scientific forms (articles, conferences). The main problems that have become the focus of modern researchers are the forms and methods of resistance and the identification of regional features. The historiographic achievements of modern historiography include the establishment of two components of resistance. «Confrontation» involved the taking of active actions for the purpose of self-preservation, which included evasion of orders, sabotage, escape - armed resistance.

The accumulated and put into circulation over the last three decades considerable archival material, the formation of a database of oral testimonies create the prerequisites for a

monographic understanding of the problem of Jewish resistance in Ukraine, the underground activities of Jews in the ghetto and camps. The issues of spiritual, individual resistance of the Jews to Holocaust policies, strategies of ethnic assistance, and forms of solidarity in resisting Nazi policies remain among the poorly understood.

Keywords: Holocaust, Jews, resistance, historiography, history of Ukraine

Еврейское сопротивление во время Холокоста в Украине: историографический аспект

Марина Стрильчук, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара

Статья посвящена обзору научного изучения проблемы еврейского сопротивления во время Холокоста в Украине. Проанализирована украинская и зарубежная историографии по данной проблематике. Особое внимание уделено советской историографии темы. Выделены основные этапы её исследования. Выявлены общественно-политические факторы, которые повлияли на изучение истории еврейского сопротивления. Констатируется, что активное освоение проблемы Холокоста в Украине связано с провозглашением независимости. Центром изучения Холокоста за рубежом стал национальный мемориал Яд Вашем в Израиле. Установлено, что в изучении проблем сопротивления евреев нацистской политике уничтожения преобладают малые научные форматы (статьи, выступления на конференциях). Основными проблемами, которые оказались в центре внимания современных исследователей, стали формы и методы сопротивления и выявление региональных особенностей. Накопленный и введенный в оборот за последние три десятилетия значительный архивный материал, формирование базы устных свидетельств создают предпосылки для монографического осмысления проблемы еврейского сопротивления в Украине, подпольной деятельности евреев в гетто и лагерях. Среди недостаточно изученных остаются вопросы духовного и индивидуального сопротивления евреев политике Холокоста, стратегии межнациональной помощи и форм солидарности в сопротивлении нацистской политике.

Ключевые слова: Холокост, евреи, сопротивление, историография, история Украины.

Актуальність дослідження обумовлена низкою обставин.

Історія Голокосту сьогодні викликає чималий інтерес вчених у всьому світі, що засвідчується постійним зростанням різної за змістом та обсягом наукової та публіцистичної літератури. У пострадянський період тема набула неабиякого значення і в Україні. 90-ті рр. ХХ ст. позначилися активізацією інтересу до раніше замовчуваних і малодосліджених сюжетів, до яких можна віднести історію єврейського народу загалом і Голокосту, зокрема. Одним із ключових та водночас малодосліджених аспектів історії Голокосту є питання спротиву євреїв нацистській політиці винищення.

Наукове вивчення проблеми єврейського спротиву у Другій світовій війні є частиною загальної історіографії Голокосту. З часів незалежності українською історичною наукою було створено значну кількість різної за формою та змістом наукової літератури з вищезазначеної проблематики – моно-

графії, статті, тези доповідей, археографічні публікації тощо. Однак, як засвідчує огляд історіографії проблеми, фактографічне опрацювання історії Голокосту загалом і теми опору, зокрема, значно випереджає її узагальнююче осмислення. З огляду на це не викликає сумнівів важливість теоретичного й рефлексивного ракурсу в опрацюванні проблематики.

Окрім того, варто зазначити, що проблема єврейського опору розглядається вченими не лише в контексті історії Голокосту, але й як складова частина загального руху Опору проти нацизму та окупаційного режиму в роки Другої світової війни. Євреї боролися з нацизмом у складі радянських, українських та польських антинацистських формувань, створювали власні партизанські загони та підпільні організації. На думку історика Миколи Слободянюка, на виникнення особливого єврейського Опору вплинула «не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика на-

цистів, яка передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення» [24].

Отже, **метою статті** є комплексний аналіз вітчизняної історіографії єврейського руху опору на українських теренах, виокремлення етапів наукового осмислення теми та визначення «білих плям» у дослідженні цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу.

Початковий етап вивчення Голокосту пов'язаний із підготовкою в Радянському Союзі у 1940-і рр. матеріалів про злочини нацистів, що були вчинені ними на окупованій території СРСР. Маємо на увазі акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників, яку було сформовано 2 листопада 1942 р. У тому ж році було створено Єврейський антифашистський комітет, діяльність якого сприяла розповсюдженню інформації про нацистські злочини щодо євреїв.

У перші післявоєнні роки у СРСР виходили публікації, присвячені долі євреїв, які опинилися у гетто. Написані вони були переважно мовою їдиш. У деяких працях висвітлювався опір нацистам – повстання в гетто та концтаборах. Ці публікації здебільшого мали мемуарний характер, тому що їх автори були свідками та учасниками подій. Це, зокрема, книги В. Гроссмана («Україна без євреїв», «Треблінське пекло»), Г. Смоляра та ін.

Протягом другої половини 1950-х рр. і фактично до кінця 1980-х рр. радянська історична наука загалом та українська радянська історіографія, зокрема, не відокремлювали з контексту питань історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни проблему Голокосту і не досліджували її окремо [2; 3; 9; 17; 19; 30].

У 60-80-ті рр. ХХ ст. тема геноциду євреїв була присутня лише фрагментарно в передмовах та коментарях до збірок документів, а також в узагальнюючих роботах про злочини нацистів та енциклопедіях. Їх автори зазвичай згадували про єврейські жертви насамперед у Німеччині та інших окупованих нацистами країнах.

Питання опору євреїв нацистській політиці знищення в радянській історіографії фактично не розглядалося. Як зазначав український історик О. Гончаренко, цьому сприяло декілька факторів. З одного боку, через позицію радянського керівництва щодо замовчування фактів геноциду євреїв під час нацистської окупації єврейська громада (зокрема й Україна) не лише втратила право на колективну пам'ять про злочини нацистів, а й перетворилася на безсумнівний образ жертви, яка «начебто не боронилася з агресором й мовчазно йшла на заклання» [9]. З іншого боку, й самі євреї опинилися в становищі

колективної жертви нацистського режиму, а тому нагадування про цю трагедію «лише посилювало і без того архітрагічний образ становища цих людей у період Другої світової війни та гітлерівської окупації України. Чимало із них намагалися не згадувати про ту фізичну й моральну наругу, яку вчинили із ними гітлерівці та їхні поплічники на окупованих територіях СРСР» [9].

Звичайно, згадки про Голокост були збережені на рівні індивідуальної пам'яті, насамперед у родинних свідків та постраждалих. Однак загалом специфічна доля євреїв ігнорувалася та була підпорядкована загальній ідеї жертвовності мирних радянських громадян.

У 1950-і рр. основним центром вивчення історії Голокосту став національний меморіал жертв Катастрофи і Героїзму Яд Вашем (Ізраїль). У наукових дослідженнях його співробітників знаходили відображення певні аспекти історії єврейського опору в Україні, зокрема, участь євреїв у підпільно-партизанській боротьбі проти нацизму [2].

Серед закордонних видань, у яких розглядалися проблеми єврейського спротиву на території СРСР, варто згадати роботу Р. Айнштайна «Єврейський спротив в окупованій нацистами Східній Європі», що була опублікована у Лондоні у 1974 р. Значну частину ґрунтовної наукової розвідки було присвячено участі євреїв у русі Опору та підпільно-партизанському русі на території тодішніх радянських республік, зокрема, й в Україні [9].

У книзі ізраїльського історика Ш. Спектора досліджено проблеми участі євреїв у русі Опору та партизанському русі на теренах Західної Волині [25]. Використовуючи мемуари командирів та учасників радянського руху опору в Україні, автор детально висвітлює діяльність єврейського підпілля, повстання у гетто і таборах Волині.

Із розпадом СРСР і проголошенням державної незалежності його союзних республік було створено сприятливі умови для формування інших наукових ракурсів висвітлення різноманітних аспектів національної історії народів Радянського Союзу. Формування нових незалежних держав стало вирішальним чинником для творення нової історіографічної ситуації у пострадянських країнах. Окрім поступового звільнення вітчизняної історичної науки від монополії марксистсько-ленінських підходів, 90-ті рр. ХХ ст. позначилися активізацією інтересу до раніше замовчуваних і малодосліджених сюжетів, до яких можна віднести історію єврейського народу загалом і, зокрема, Голокосту.

З 1990-х рр. в Україні почали з'являтися перші наукові публікації, присвячені «остаточному вирі-

шенню єврейського питання». Як правило, це були дослідження регіонального характеру, які базувалися на місцевих архівних матеріалах, а тому були сфокусовані на окремих містах чи областях.

Одним із перших науковців, який почав досліджувати проблему участі євреїв України в русі Опору, став С. Єлисаветський, який у своїх працях розглянув проблему участі євреїв у партизанському та радянському підпільному русі в контексті «єврейського опору» [13; 14; 15; 16]. Дослідником було виокремлено кілька форм єврейського антинацистського спротиву – це, зокрема, невиконання наказів окупаційної влади, втечі із гетто і таборів, індивідуальні та колективні самовбивства, повстання. Окрему увагу С. Єлисаветський приділив повстанням у гетто та таборах, які здебільшого мали місце в західних регіонах України: Борщів, Сарни, Мізоч, Дубно, Луцьк, Кременець та інші. На думку автора, протест в'язнів виявлявся не лише у самовбивствах людей та їх прагненні зберегти власну гідність, а й у тому, що вони відкрито боролися із карателями як під час акцій знищення, так і в створених у гетто та таборах підпільних групах. Загалом дослідник навів дані про участь майже трьох тисяч євреїв у підпілній і партизанській боротьбі на території України, з яких 306 – обіймали командирські посади, 26 – керували партизанськими загонами й об'єднаннями, більше трьохсот з них загинули в боях. Також С. Єлисаветським відтворено біографічні портрети сотень євреїв-учасників радянського руху Опору.

Вітчизняний дослідник М. Тяглий серед форм єврейського спротиву Голокосту називає такі: економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення і діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне і духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної і людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище і втечі, збройний опір (підпілля і партизанська діяльність, повстання) [27].

А. Подольський серед форм спротиву Голокосту виокремлював віру в Бога як духовну протидію нацистам. Не зважаючи на жахливі страждання в гетто і таборах смерті, переважна більшість євреїв залишалась вірною юдаїзму та сповідувала концепцію «Кіддуш ха-шем», тобто готовність віддати життя в ім'я Бога. «Перш ніж відібрати життя, гітлерівці прагнули відібрати душу людини. Не віддати душу – це був також опір», – підкреслював історик [21].

Форми опору євреїв Західної України, зокрема на теренах генеральної округи «Волинь та Поділля», розглядала Н. Вишнеvsька [8]. Дослідниця виявила низку фактів збройних повстань і виступів євреїв у таборах та гетто Мізоча, Луцька, Кременця та Тучина, утворення єврейських бойових груп у містах Західної Волині, Рівненської та північних районах Тернопільської областей.

Участі євреїв у радянському русі опору присвячено праці Ш. Спектора і Г. Розенבלата, які, залучивши раніше невідомі архівні матеріали, наводили статистичні дані про кількість євреїв у різних партизанських формуваннях України. Статистичні дані про участь євреїв у русі Опору разом із представниками інших народів СРСР містяться у роботі С. Авербуха [1].

З'ясуванню участі євреїв у антинацистській боротьбі радянського підпілля Києва присвячено праці М. Слободянюка. Зокрема, історик вдалося встановити, що членами київського підпілля були євреї С. Пекер, С. Лінько, В. Письменний, В. Ліберман, О. Світлична, Т. Маркус, Л. Дісіна, Л. Шрайбман-Гуменюк, секретар запасного підпільного міськкому Києва С. Бруз та інші [24].

Протягом останніх років зросла кількість наукової літератури, присвяченої участі євреїв у боротьбі з нацистами в окремих регіонах України. Так, єврейському спротиву окупаційному режиму на території Криму присвячені дослідження вже згаданого М. Тягло. Серед найпоширеніших форм опору він називає спонтанні акти непокори, в основу яких було покладено «не пасивне сприйняття обставин, а вольовий акт, направлений на перешкоджання намірам окупантів». Ці акти протидії були чи не єдиною можливою реакцією кримського єврейства на політику геноциду [27].

Проблему участі євреїв у партизанському русі на теренах Криму досліджував також В. Поляков. Він встановив не лише імена євреїв-партизанів, а й розглянув шляхи цих людей до партизанських загонів: ними були військовослужбовці РСЧА, військові моряки, захисники Одеси, а також представники НКВС та радянсько-партійного активу Криму, які з різних причин лишилися під окупацією [23].

Участь євреїв у радянському підпільно-партизанському русі у Дніпропетровській області вивчала А. Фаримець [28]. У 2010 р. захистила кандидатську дисертацію О. Трепачова, яка окремий підрозділ свого наукового дослідження присвятила проблемі боротьби євреїв проти нацистського геноциду. Вона поділила цю боротьбу на дві складові: «протистояння» (вчинення активних дій з метою самозбереження, що містили ухиляння від розпоряджень

окупантів, саботаж, втечу) та «опір» (перш за все збройний) [26].

Ф. Винокурова досліджувала участь євреїв у партизанському русі на теренах Вінниччини [5; 6; 7]. Дослідниця з'ясувала, що у 2-й партизанській бригаді ім. Сталіна діяла окрема єврейська рота у складі 250 осіб під командуванням Давида Мудрика. На думку дослідниці, це єдиний зафіксований в українській документалістиці факт, коли в списку загону радянських партизанів, складеним ще в роки війни, значиться окремий єврейський бойовий підрозділ.

Висновки

Отже, протягом останніх двох десятиліть вітчизняними та зарубіжними істориками було створено значну кількість наукової літератури, присвяченої проблемі єврейського опору Голокосту та участі євреїв у загальнорадянському русі Опору нацистсь-

кій окупаційній політиці. За формою це переважно окремі наукові статті або тези доповідей під час роботи конференцій. Проблемне освоєння теми було зосереджено на питаннях виявлення форм і методів опору та регіональних особливостей спротиву. З огляду на це варто констатувати, що дослідження історії єврейського руху Опору в Україні все ще залишається актуальним. Накопичений і введений до обігу значний архівний матеріал, формування бази усних свідчень створює інформаційний потенціал для монографічного осмислення проблеми єврейського опору в Україні, підпільній діяльності євреїв у гетто та таборах. Серед недостатньо вивчених залишаються питання духовного, індивідуального спротиву євреїв політиці Голокосту та питання стратегій міжнародної допомоги та форм солідарності у спротиві нацистській політиці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авербух С., Хазин Н. Евреи – генералы Вооруженных Сил. Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21–22 серпня 1995. Київ : Інститут юдаїки, 1996. С. 4.
2. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск : Центр «Ткума»; Москва : Центр «Холокост», 2007. 816 с.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
4. Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Соппротивление / под ред. Пинхаса Агмона и Анатолия Степаненко. Тель-Авив; Киев : Издание «Бейт Лохамей ха-Геттаот», 1994. 192 с.
5. Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. В 3-х т. Винница : Антэкс, 2000.
6. Винокурова Ф. Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми. Проблеми історії Голокосту, 2013. № 6. С. 26–58.
7. Винокурова Ф. Соппротивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: науковий часопис. 2008. № 2(4). С. 81–105.
8. Вишневская Н. Восстания в гетто и лагерях Западной Украины. Катастрофа европейского еврейства под час другої світової війни. Рефлексії на межі століть. Матеріали конференції 29–31 серпня 1999 р. Київ, 2000. С. 39–40.
9. Гончаренко О. М. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро–Переяслав–Хмельницький : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 258 с.
10. Гузенков С. До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. : Статті та повідомлення. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2013. С. 90–96.
11. Гузенков С. Українська історіографія і тема Голокосту. Запорожские еврейские чтения: матер. науч.-практ. конф. (27–28 апреля 2012). Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2013. С. 73–81.
12. І. О. Альтман та ін. Єврейський опір в Україні в період Голокосту: зб. наук. статей / ред. М. І. Тяглий; «Ткума». Центральний український фонд історії Голокосту. Дніпропетровськ – Запоріжжя : Центр «Ткума», 2004. 376 с.
13. Єлісаветський С. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні. УІЖ. 1995. №3. С. 59–73.
14. Єлісаветський С. Бердичевская трагедия. Киев, 1991. 38 с.
15. Єлісаветський С. Об источниках и историографии проблемы участия евреев в антинацистском вооруженном сопротивлении в Украине в 1941–1944 гг. Катастрофа і Опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. С. 286–298.
16. Катастрофа і Опір українського єврейства. Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / упорядник С. Я. Єлісаветський. Київ, 1999. 424 с.
17. Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). Київ, 1965. 113 с.
18. Ковба Ж., Гогун А. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: науковий часопис. Київ, 2010. № 1 (7). С. 143–153.
19. Медведовська А. Ф. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту. Сторінки історії. 2013. Вип. 35. С. 189–196.

20. Подольський А. Катастрофа європейського єврейства: релігійний аспект. Катастрофа і опір українського єврейства. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1999. С. 278–286
21. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. 18 с.
22. Поль Д. Голокост, колаборація та спротив у Східній Європі. Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків. Львів : ЗУКЦ, 2012. С. 27–33.
23. Поляков В. Єврейський фактор в окупації Криму та партизанському русі 1941–1944 років. Історична пам'ять. 2011. № 26. С. 133–138.
24. Слободянюк М. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпро : Герда, 2017. 460 с.
25. Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и партизанском движении на территории советской Украины. URL: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spector.pdf.
26. Тrepкачева О. Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. 18 с.
27. Тяглий М. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944). Культура народов Причерноморья. 2005. № 66. С. 64–73.
28. Фаримец А. Участие евреев в подпольно-партизанском движении в Днепропетровском регионе в годы нацистской оккупации (1941–1944). Єврейський опір в Україні в період Голокосту. С. 307–316.
29. Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.
30. Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). Український історичний журнал. 2016. № 4. С. 152–172.

REFERENCES

1. Averbuh, S., & Hazin, N. (1996). Evrei – generaly Vooruzhennyh sil SSSR [Jews - Generals of the Armed Forces]. *Yevreis'ka istoriia ta kul'tura v Ukraini. Materialy konferencii – Jewish History and Culture in Ukraine. Proceedings of the Conference.* (p. 4). Kyiv: Institut yudaiki [in Russian].
2. Arad, I. (2007). *Katastrofa evreev na okkupirovannyh territoriyah Sovetskogo Soyuz (1941–1945) [The Catastrophe of the Jews in the Occupied Territories of the Soviet Union (1941–1945)]*. Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; Moscow: Centr “Holokost” [in Russian].
3. Kozlov, M. M. (Ed.). (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: enciklopediya [Great Patriotic War 1941–1945: Encyclopedia]*. Moscow: Sovetskaya enciklopediya [in Russian].
4. Agmon, P., & Stepanenko, A. (Eds.). (1994). *Vinnickaya oblast'. Katastrofa (Shoa) i Soprotivlenie [Vinnytsia region. Catastrophe (Shoah) and Resistance]*. Tel'-Aviv – Kiev: Izdanie “Bejt Lohamej ha-Gettaot” [in Russian].
5. Vinokurova, F. A. (2000). *Evrei Vinnichiny v period Vtoroj mirovoj vojny. Malozvestnye dokumenty i novye interpretacii [Jews of Vinnytsa during the Second World War. Little-known documents and new interpretations]*. (Vols. 1–3). Vinnytsa: Anteks [in Russian].
6. Vynokurova, F. (2013). Yevrejs'kii opir u konteksti osobystnogo vyboru: dokumental'ni svichennya, interpretacii, rozdumy [Jewish resistance in the context of personal choice: documentary evidence, interpretations, reflections]. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 6, 26–58 [in Ukrainian].
7. Vinokurova, F. (2008). Soprotivlenie evreev politike genocida: Naum Monastyrskij – uznik Zhmerinskogo getto i uchastnik podpol'noj grupy [Jewish Resistance to Genocide Politics: Naum Monastyrsky is a prisoner of the Zhmeryn ghetto and a member of an underground group]. *Holokost i suchasnist' . Studii v Ukraini i sviti – Holocaust and Modernity: Studies in Ukraine and the World*, 2 (4), 81–105 [in Russian].
8. Vishnevskaya, N. (2000). Vosstaniya v getto i lageryah Zapadnoj Ukrainy [Revolt in the ghetto and camps of Western Ukraine]. *Katastrofa evropejs'kogo yevreivta pid chas drugoi svitovoi viiny. Refleksii na mezhi stolit' . Materialy konferencii – The catastrophe of European Jewry during the Second World War. Reflections at the turn of the century. Proceedings of the Conference.* (pp. 39–40). Kyiv [in Russian].
9. Goncharenko, O. M. (2017). *Holokost na terenah Raihskomisariatu «Ukraina» u itchiznianomu istoriografichnomu diskursi (1941–2016) [Holocaust in the territory of the Reich Commissariat of Ukraine in the national historiographical discourse (1941–2016)]*. Dnipro; Pereiaslav-Hmel'nytskyi: Ukrain's'kii instytut vyvchennya Holokostu “Tkuma” [in Ukrainian].
10. Guzenkov, S. (2013). Do pytannya pro misce temy Holokostu v ukrains'kii istoriografii [To the question of the place of the Holocaust in Ukrainian historiography]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferencii «Istorychna pam'yat' pro viinu ta Holokost» – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Historical Memory of the War and the Holocaust”*. (pp. 90–96). Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma” [in Ukrainian].
11. Guzenkov, S. (2013). Ukrain's'ka istoriografiya i tema Holokostu [Ukrainian historiography and the theme of the Holocaust]. *Zaporozhskie evrejskie chteniya: mater. nauch.-prakt. konf. – Zaporozhye Jewish Readings: proceedings of scientific and practical conference.* (pp. 73–81). Dnepropetrovsk: Institut “Tkuma” [in Ukrainian].
12. Al'tman, I. O. et al. (2004). *Yevrejs'kii opir v Ukraini v period Golokostu [Jewish Resistance in the Holocaust in Ukraine]*. M. I. Tyaglyi (Ed.). Central'nyi ukrains'kyi fond istorii Holokostu. Dnepropetrovsk – Zaporizhzhya: Centr “Tkuma” [in Ukrainian].
13. Yelysavets'kyi, S. (1995). Yevrei v antifashists'komu opori i radyans'komu pidpil'no-partyzans'komu rusi v Ukraini [Jews in anti-fascist resistance and Soviet underground partisan movement in Ukraine]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, 59–73 [in Ukrainian].
14. Elisavetskij, S. (1991). *Berdichevskaya tragediya [Berdichev tragedy]*. Kyiv [in Russian].
15. Elisavetskij, S. (1999). Ob istochnikah i istoriografii problemy uchastiya evreev v antinacistskom vooruzhennom soprotivlenii v

- Ukraine v 1941–1944 gg. [On the sources and historiography of the problem of Jewish participation in anti-Nazi armed resistance in Ukraine in 1941–1944]. *Katastrofa i Opir ukrains'kogo yevreistva (1941–1944). Narysy z istorii Holokostu i oporu v Ukraini – The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry (1941–1944). Essays on the History of the Holocaust and the Resistance in Ukraine.* (pp. 286–298). Kyiv [in Russian].
16. Elisavets'kyi, S. Ya. (Ed.). (1999). *Katastrofa i Opir ukrains'kogo yevreistva. Naryse z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini [The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry. Essays on the History of the Holocaust and the Resistance in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Koval', M. (1965). *Istoriya pam'yatie! (Kryvavyi shlyah fashistiv na Ukraini) [History remembers! (Bloody way of fascists in Ukraine)]*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Kovba, Zh., & Gogun, A. (2010). Zbroinyi vystup yevreiv u Yanivs'komu tabori v informaciiynyh zvitah ukrains'kyh i pol's'kyh nacionalistiv [Armed performance of Jews in the Janow camp in information reports of Ukrainian and Polish nationalists.]. *Holokost i suchasnist'.* *Studii v Ukraini i sviti – Holocaust and Modernity: Studies in Ukraine and the World*, 1 (7), 143–153. Kyiv [in Ukrainian].
19. Medvedovs'ka, A. F. (2013). Do pytannya pro suchasnu ukrains'ku istoriografiyu Holokostu [On the subject of contemporary Ukrainian historiography of the Holocaust]. *Storinky istorii – History Pages*, 35, 189–196 [in Ukrainian].
20. Podol's'kii, A. (1999). Katastrofa yevropeis'kogo yevreistva: religiinyi aspekt [The Catastrophe of European Jewry: The Religious Aspect]. *Katastrofa i opir ukrains'kogo yevreistva – The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry.* (pp. 278–286). Kyiv: Instytut nacional'nyh vidnosyn i politologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
21. Podol's'kii, A. Yu. (1996). Nacists'kii genocyd shchodo yevreiv v Ukraini (1941–1944 rr.) [Nazi Genocide Against the Jews of Ukraine (1941–1944)]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
22. Pol', D. (2012). Holokost, kolaboraciya ta sprotyv u Skhidnii Yevropi [Holocaust, Collaboration and Resistance in Eastern Europe]. *Suchasni diskusii pro Drugu svitovu viinu: zb. nauk. statei ta vystupiv ukrains'kyh ta zarubizhnyh istorykiv – Contemporary discussions about the Second World War: Collection of scientific articles and speeches by Ukrainian and foreign historians.* (pp. 27–33). L'viv: ZUKC [in Ukrainian].
23. Polyakov, V. (2011). Yevreis'kii faktor v okupacii Krymu ta partyzans'komu rusi 1941–1944 rokiv [The Jewish factor in the occupation of Crimea and guerrilla movement 1941–1944]. *Istorychna pam'yat' – Historical memory*, 26, 133–138 [in Ukrainian].
24. Slobodyanyuk, M. (2017). *Antifashysts'kii ruh Oporu v Ukraini (1939–1944 rr.): istoriografiya problem [Anti-fascist resistance movement in Ukraine (1939–1944): historiography of the problem]*. Dnipro: Gerda [in Ukrainian].
25. Spektor, Sh. *Uchastie evreev v soprotivlenii i partizanskom dvizhenii na territorii sovetsoj Ukrainy [Participation of Jews in resistance and guerrilla movement in the territory of Soviet Ukraine]*. Retrieved from http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spektor.pdf [in Russian].
26. Trepkacheva, O. (2010). Okkupacionnyj rezhim i yevrejskoe naselenie Dnepropetrovshchiny 1941–1943 gg. [Occupation regime and the Jewish population of Dnepropetrovsk 1941–1943]. Extended abstract of candidate's thesis. Dnepropetrovsk [in Russian].
27. Tyaglyj, M. (2005). Protivostoyanie evreev Kryma nacistskomu genocidu (1941–1944) [Confrontation of the Jews of the Crimea with the Nazi Genocide (1941–1944)]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya – Culture of the peoples of the Black Sea Region*, 66, 64–73 [in Russian].
28. Farimec, A. Uchastie evreev v podpol'no-partizanskom dvizhenii v Dnepropetrovskom regione v gody nacistskoj okkupacii (1941–1944) [The Participation of Jews in the Underground Partisan Movement in the Dnepropetrovsk Region during the Nazi Occupation (1941–1944)]. *Yevrejs'kyi opir v Ukraini v period Holokostu – Jewish resistance in Ukraine during the Holocaust*, 307–316 [in Russian].
29. Shakhrajchuk, I. A. (2013). Ruh oporu na Dnepropetrovshchyni v period Velykoi Vitchyznyanoi viiny 1941–1944 rr. [Shakhrajchuk IA Movement of resistance in Dnepropetrovsk region during the Great Patriotic War of 1941–1944]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Dnepropetrovsk [in Russian].
30. Shchupak, I. (2016). Uroky Holokostu v ukrains'kii storychnii nauci ta osviti: vid naratyvu do osmyslennya j postanovki suspil'nogo pytannya pro pokayannya (do 75-i richnyci tragedii Babynogo Yaru) [Holocaust Lessons in Ukrainian Historical Science and Education: From Narrative to Thinking and Asking the Public Question on Repentance (to the 75th Anniversary of the Babi Yar Tragedy)]. *Ukrains'kii storychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, 152–172 [in Ukrainian].

Стрільчук Марина Вікторівна

Аспірантка

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Strilchuk Marina

Ph.D. Student

Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Стрільчук М. В. Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С.23-29.

Citation: Strilchuk, M.V. (2019). Yevreiskyi opir pid chas Holokostu v Ukraini: istoriografichnyi aspekt [Jewish Resistance during the Holocaust in Ukraine: the historiographical aspect]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 23-29.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 11.12.2019